Неспокійно, нервово, із сторожкою чутливістю перебув Лука Матвієвич ніч.

Часто, на кілька хвилин заснувши, розплющував очи, перевертався з боку на бік, раз у раз підводив голову й зиркав на вікно з настирливою думкою, з гострим бажанням: чи швидко мине ніч, чи швидко розвидниться, настане день?

В його потьмареній уяві снувалися уривки ріжних картин і подій, без початку й кінця, без логічного зв’язку між собою. Химерні видива сонної людини, такі незвичайні своєю вигадливістю, солодкі марення, примхливі, таємничі, нікому ніколи не висловлювані епізоди з реального життя, – усе перепліталося між собою, творило якийсь дивовижний світ, повний дивацтв і загадковостей.

То він, Лука Матвієвич, був начебто десь за начальника і справляв свої іменини. Багато було гостей у просторій, прекрасно прибраній залі. Було шумно і весело. Усі пили й довго кричали: "За здоров’я Луки Матвієвича! За здоров’я нашого дорогого начальника!" То він босий, у пошматованій сорочці, закачавши рукава, з залізними вилами ганявся по городу за поросям. Усе цiляв штрикнути його в бік, а воно, капосне, не давалось, кричало, мов навіжене, а то ховалося у картоплиння. То блукав по спорожнілому приміщенню великої пекарні з горами білого хліба на полицях, заздро косився на прикажчика за прилавком і смоктав беззубим ротом твердий, як камінь, з довгими остюками чорний кавалок хліба.

З кожним новим привидженням Лука Матвієвич плямкав губами, здригував плечима, прокидався. Вставивши очи у темну, низько над головою навислу стелю, намагався розгадати таємний зміст привидженого, знайти зв’язок з долею, що чекає його наступного дня.

Мимохіть пригадувались тоді оповідання колишніх товаришів по службі, їхнє тлумачення снів. Усе ніби виходило гаразд, не заперечувало сподіванок, викликаних минулого дня після одержання листа. Навпаки, усе, навіть епізод у пекарні, виходило, був добрим знаком, віщував про щасливе закінчення його турбот і сподіванок.

Звичайно, за начальника його не призначать, та він, правду кажучи, про це ніколи й не мріяв, а вже старшим конторщиком чи бухгалтером він міг би, безперечно, бути, і певно буде; ось тільки б ранок швидше надійшов!

Він підвівся з ліжка з першим відблиском світанку, ледве засіріло в кімнаті. Якась млявість спочатку відчувалася в його обважнілій голові, скопувала усе його тіло, робила його безсилим, паралізованим. Він позіхав, кліпав очима, натомлено водив ними по кімнаті. Та свідомість важливої в його життю події перемогла. Він згадав недавно покинуті фізкультурні вправи й враз зробив напружений рух головою. Заклав руки назад, міцно уперся долонями в потилицю, став навшпиньки й потягся вгору усім своїм тілом.

– От і добре! – промимрив вдоволено, обливаючись холодною з-під крана водою і зовсім розвіюючи млявість безсонної ночі.

Потім швидко зняв з бильця свого ліжка штани, швидко натяг, старанно почистив за дверима старий піджак у плямах, з витертими на ліктях рукавами, зав’язав краватку. Зав’язуючи, трохи був затримався, кільки разів розв’язував, коли вузол не добре виходив, хмурився, нервувався і з полегкістю зідхнув, коли врешті зав’язав як слід.

Закінчивши туалет, виглянув за вікно. Порожній спокій лежав ще на вулиці, в подвір’ях і в повітрі. Вранішній спокій, пойнятий легким туманом перших вересневих ночей. Тільки там, у місті, з протилежного боку, чути було заводські ранні гудки, та вбік, де залізниця, ліниво й

рідко лунали паровозні сигнали. Відходив останній нічний чи то перший поранковий?

– Ого, іще рано! – подумав. Встигне. Не запізниться. Можна було б чогось і перекусити.

Він підійшов до шаховки, що стояла в кутку з чайним посудом на ній, і тихо, обережно, щоб навіть не шарудіти, одкрив дверці. З тою ж обережністю помацав рукою по полицях. Витяг дерев’яну тарілку з окрайком житнього хліба й урочисто поставив його на шаховку. Взяв уже ножа в руки, коли за ширмою скрипнуло ліжка, а за тим почулось і сонне бурмотіння. Насторожився. За хвилину знову почулося ритмічне дихання, порушуване сонним хрипінням.

Тоді знову взяв ножа й очима зміряв окраєць.

– Що ж лишиться для них? Це ж, здається, усе на сьогодні?

Довге гурчання розійшлося у шлункові, мов забулькотіла вода по трубах. Він схопився за живіт, здавлюючи рукою порожні кишки, коли відчув у роті приємний, подражливнй запах житняка.

– Сьогодні ж можна буде чогось дістати, – міркував заспокоєно, – так не лишаться тепер. Сьогодні ж все піде на гаразд. Можна буде десь і позичити.

Він урізав хліба і смачно, дрібненькими шматками – з якоюсь насолодою жував його. Упоравшись, поставив миску у шаховку й благодушно, в доброму настрою, провів рукою по підборіддю.

– От добре, – мовив задоволено, – тепер можна й за ділом.

Поправив біля дзеркала краватку й підійшов до ширми. Перехилився через неї й замиловано глянув на сонне лице дружини та на

розкуйовджену голівку дівчинки, що лежала поруч неї, на одному ліжкові.

– До побачення, мої любі! – прошепотів молитовно, почуваючи доплив ніжності і якоїсь нової радости. Спіть спокійно, сьогодні він вернеться з доброю вісткою.

Глибоке зідхання за ширмою сполохнуло його почуття. Він зніяковів, навіть нахмурився і відступив назад, неначе невдоволений з того, що його підслухано.

– І чого ти товчешся із самого досвітку, не даєш і поспати? – з тихим докором спитала дружина.

Вона підвела голову, відхилила планку в ширмі й сіла на ліжко, простягнувши ноги впродовж, щоб не турбувати малої.

– Коли не доїдаєш, то треба, кажуть, хоч сном надолужувати, бо зведешся нінащо, а він блукає, як сонна мара.

– Дуся, мамуня, – залопотів, виправдуючись. – На сьогодні ж мене викликають, хіба забула? Сьогодні ж прийшов і мій день. Як же ж! Викликають! Треба ж поспішати, щоб не спізнитись. Дочекались таки, слава Богові, як же ж!

Вона витягла вперед голову. Бліде світло від вікна лягло на її змарніле, з гострими рисами, обличчя.

– Дочекались, – перебила скептично, – там, може, нічого ще й немає, а він уже носиться…

– Що ти там кажеш? – відказав ображеним тоном. – Як то нічого немає? Будь ласка, – став нишпорити по кишенях у піджаці й, витягши

папірця, махнув весело, тримаючи його двома пальцями: – Будь ласка, ось: кличуть, запрошують.

– Отож-то і є, що запрошують, а для чого, хто знає? – не міняла жінка скептичного ставлення.

Лука Матвієвич подивився тоді згори з виглядом переможця і кинув упевненим тоном, що не попускав дальшої дискусії.

– Говори з бабою! А раніше, я спитаю, присилали? Запрошували? Ні, і ще раз ні. І говорити не хотіли, а чого? Зрозуміло, бо не було ніякісінької в тобі потреби, не було ніякісінького діла, а тепер пишуть: "просимо з’явитися". Це щось то значить. Еге ж, я добре знаю!

– Побачимо, – буркнула й додала замислено: – Коли б то це сталося!..

Заворушилася ковдра на ліжкові, зсунулась набік. Підвелася дівчинка, озирнулась сонними очима й знову лягла.

– Мамо, – проказала мов у забутті, згорнувшись клубочком.

– Спи, дитино, спи, ще рано, – заспокоїла мати.

Лука Матвієвич навшпиньки відійшов, засунув листа у кишеню, подивився іще раз на ліжко, любовно промовив: "ось я щось принесу" і вийшов з кімнати.

Сонце тільки вихопилось із-за обрію там десь за околицями, за приміськими цегельнями. Стрибнувши по верхів’ях дерев, ударилось у вікна, подалося геть пішоходами.

Лука Матвієвич прищуленим оком позирнув з-під козирка на схід сонця, вдихнув на повні груди свіжого повітря і розмірeними кроками пішов вуличкою.

Було легко і приємно на душі. Усе важке, злиденне, що стопудовим і тягарем душило його останніми місяцями, наче звалилося з пліч, втратило свою вагу. В його сірих очах світилася радість, радість далекого мандрівника, що ось швидко дістанеться щасливого краю.

Скільки разів проходив він цими вуличками й завулками, вимірював пішоходи в один кінець і в другий, уздовж і впоперек? Не один раз і не два! Цілі роки, ціле десятиріччя, щодня, влітку і взимку, на весні і восени, у ясну, погожу днину і в негоду ходив із околиці на роботу, бачив ці ж саме будинки, крамнички, ці ж саме обличчя, стрічав їх уранці і вдень, і ніколи все це не здавалося йому таким близьким і разом новим, наче небаченим досі.

Цікавими очима озирався навкруги, придивлявся, зауважував. Паркану біля садиби Заховаєва і досі немає. Як розібрали у 20-му році на паливо, так і не поставили. А пора б уже, ой, пора. Та й тротуари нікудишні, легко й ноги поламати, і коли вже їх полагодять! Околиця, нікому тут турбуватись, що ж поробиш, міркував діловито.

Привітно, з лагідною посмішкою стрічався із знайомими. "Доброго здоров’ячка, Опанасе Йвановичу, – хитав головою, – куди це ви так раненько? До пекарні? Так, так, – за свіженькими булочками, значить!" А проходячи повз нову будівлю, риштуванням, мов павутинням усновану, задирав голову на мури, де комашились люди, і підморгував: "Будуєте? Працюєте? Ну, ну, працюйте, от і ми..."

Його дорога вела через базар.

Від самого краю понад дорогою тягся довгий ряд селянських підвід, навантажених городиною й садовиною. Сині, наче трохи припудрені,

сливи, жовтасті, чисті, а то червонобокі, мов кармазинка, яблука, ніжно-рожеві баклажани привабливо лисніли на возах. А на землі цілими горами, мов чорні кабани, лежали кавуни. Червоно-гарячі, як огонь, нарізані на показ, лежали зверху й своєю соковитістю манили покупців.

Він замилувано дивився навкруги.

– От розкіш! Де воно береться? Хто його поїдає?

Його увагу особливо притягли м’ясні ряди. Цілі туші молодої телятини, підвішені на гаках, спускались униз, випинаючись чисто виготовленими задами.

Жирні шматки яловичини, кров’яні вирізки – викликали вчуття приємного посмаку. Він навіть спинився проти однієї крамниці. Масними очима пильно стежив, як м’ясник раз у раз рубав сокиркою, як другий важив тут же на боці, і як рука тої чи іншої жінки ховала шматки собі в кошика.

– Смачненьке буде, бий його сила Божа, – похитував головою Лука Матвієвич, не без заздрості дивлячись на кошики покупців.

Своєю уявою він переносився тоді наперед, до того недалекого дня, коли він, влаштувавшись, матиме нарешті копійчину в кишені. Він конче, передусім побуває тоді на базарі, отут у м’ясницях і вибере жирненький шматок яловичини.

Він думав, як вернеться зі служби на обід, зробивши доброго моціона. Відчиняє двері, увіходить до кімнати й раптом приємний, лоскотний дух м’ясного борщу! Ого-го! На столі, застеленому новою чистою газетою, стоїть каструля й парує, ціла каструля запашного борщу, а тут же на примусі шкварчить печеня з цибулькою. От буде обід, бий його сила Божа!

Міркуючи, незчувся, як опинився за базаром, як підходив до "Біржі". Біля самих дверей витяг з кишені папірця, прочитав його, неначе хотів іще раз переконатись його реальності! "Біржа Праці просить Вас з’явитися на біржу 16-го вересня від 7-ої до 3-ої години дня". "Від 7-ої до 3-ої", повторив, надаючи цьому неначе головне значення і з легким тремтінням у серці зайшов у розчинені двері.

Знайома картина непривітної біржової залі розгорнулась тепер перед ним. Усе було, як і тиждень тому, коли востаннє відвідав її. Ніщо не змінилось. На глухій стіні колишньої комори Цинделівської мануфактури висів великий, пожовклий від часу й тютюнового диму плакат. У центрі його велетенський паротяг. Чорний, на високих колесах. З димаря вилітають іскри. Він мчиться по колії, проведеній, видко, крізь заметений снігом степ. Під ним напис чіткими літерами:

"Наш паровоз летит вперед – в комуне остановка…"

Ближче до дверей – другий, трохи свіжіший, так само у фарби. Якась кухня з кількома пічками й казанами, чоловіки у білих ковпаках на голові пораються біля них. "За новий побут, за здорове колективне харчування" – пояснював малюнок короткий текст.

А внизу на лавах і просто долі, по-турецьки підібгавши під себе ноги, сиділи люди, а то стояли гуртками серед залі, або довгими хвостами тяглися до того чи того віконця, чекаючи своєї черги. Чоловіки й жінки, молоді й літні, зі зморшками на лиці й безнадійністю в очах. Кепі й картузи, капелюші й хустки.

Глухий, невиразний шум, мов гудіння бджіл, набридливий, безнастанний, стояв у залі, повитій густими звоями тютюнового диму, сповненій вщерть душного повітря й випарів спітнілого тіла.

Лука Матвієвич пройшовся по залі. Минаючи хвости, тиснувся ближче до віконця, зробленого у віддаленій бар’єром будці. З гурту

хтось крикнув невдоволено: "не пускайте без черги", хтось торкнувся його плеча рукою, затримуючи біля себе.

– Я за нарядом на роботу, – пояснив спокійно протестантам, – мені недовго.

– Ах, так, – вирвалось довге зідхання. І сотні очей враз вп’ялося у нього. Неначе пронизували його, бажаючи щось запитати, чогось дізнатись.

– Що ви кажете, Лука Матвієвичу? – промовив сусіда спочутливо й заздрісно. – От щасливчик.

– Та вже ж дочекався. Та й пора, – пояснив, почуваючи мовби якусь провину перед іншими. – Скільки вже часу минуло! Тепер, мабуть, і вам черга швидко вийде, – звернувся до сусіди, що не раз із ним стояв у черзі.

– Хто й знає, хіба ж тут добереш? Чекайте, кажуть. А вас же куди? – запитав знову, уникаючи розмови про себе, – куди посилають?

– Зараз дізнаємось, – підморгнув Лука Матвієвич. – Та все одно куди, – додав, – тільки б робота, бо знаєте ж, докозакувався вже нікуди.

Протиснувся до бар’єру, зазирнув у віконце на урядовця. Потім витяг з кишені листа й подав у віконце.

– От і я, Полтавець, прошу.

Заклопотаний урядовець механічно, не підводячи очей від столу, звиклим рухом пальців схопив у віконці листа. Скоса, одним оком черкнув по його краєчку й повернув назад.

– На перекваліфікацію, – кинув коротко, байдужим тоном, – до п’ятого вікна зверніться.

Говір, суперечки, нервові вигуки, що ввесь час сповнювали залю, задушливість повітря, заглушили слова урядовця.

Лука Матвієвич знизав плечима, невдоволено махнув рукою, даючи зрозуміти, що нічого не чути, потім просунув голову аж до самого віконця, напружив слух.

– Куди кажете? На яку роботу? – запитав, притуливши руку до вуха.

– На перекваліфікацію, – голосно відповів урядовець так само байдуже, Лука Матвієвич здригнувся, неначе пронизаний електричним струменем, осів. Якусь секунду стояв непорушно, тільки тупими очима водив перед себе. Нарешті тремтячим голосом, неначе чужим, насмілився:

– Я ж… робота… викликаний. Полтавець… прошу.

Урядовець підвів свої очи, глянув з якоюсь іронією.

– От чудак! Кажу ясно: на перекваліфікацію – значить, ніякої роботи немає. Зрозуміло? Хто далі? – звернувся до черги.

Лука Матвієвич відчув, як раптом кров ударила в голову, як на скронях затремтіла набрякла жила, а в потемнілих очах замиготіли метелики – один, другий, третій, цілий рій. Він крикнув сердито, хрипким голосом, де бриніли страх і обурення, благання і розпач:

– Що ви мені голову морочите, я п’ятнадцять літ працював, а тепер на перекваліфікацію посилаєте! Дурість одна, от що!

Але в ту ж мить витяглося байдуже лице урядовця й знову почувся спокійно-діловитий вигук: "Хто далі?"

Лука Матвієвич підвів руку, хотів щось сказати, коли ззаду хтось кинув нетерпляче: "Та не заважайте ж іншим, кінчайте швидше, а то зранку тут торчимо". Розгублений, похиливши на груди голову, відійшов від віконця, важко зідхав, несміливо водив по залі очима.

– Нічого не поробиш, такий уже порядок, – співчутливо зауважив сусіда з черги. – Он туди на перекваліфікацію, – показав рукою в бік.

Лука Матвієвич постояв, серед залі, подивився туди, де тягнулася інша черга, махнув безнадійно рукою. "П’ятнадцять років працював", – промимрив докірливо й трохи похитуючись, нерівними кроками, наче почуваючи під ногами хисткий ґрунт, вийшов із біржі.

Вулиці міста були сповнені невгавучого руху, безкрайньої метушні, ріжноголосих звуків і шумів, ніби приглушених, як зідхання стурбованої людини, та веселих, гомінких, як радісний вигук.

Дзенькіт трамвайних вагонів, швидкий біг авто, гра сигнальних ріжків, стукіт об камінь кованих коней, посвист паротягів із залізниці, – усе то водночас розтиналося, то виривалося окремими тонами із цілої гами звуків. Лунаючи над пішоходами, ці звуки та шуми розбивали зосередженість думки, притамовували болі, відчування. Це добре знав і Лука Матвієвич, коли не раз проходив було містом у цей час.

Але тепер усе це здавалося йому чимсь далеким, глухим, нецікавим, що байдуже пролітало повз нього. Зосереджений, нахмурений, притишеними кроками плентався пішоходами й знав лише одно: "Нічого немає. Нічого немає", – бриніло у вухах, коротко, голосно й настирливо.

Прибрані вітрини магазинів і кав’ярень, принадні, ріжними солодощами вставлені вікна цукерень, усе те, що притягає зголоднілу

уяву й на що любив задивлятись колись Лука Матвієвич, втратило тепер свою привабну силу. Він думав тепер про те, з чим вернеться додому, як стрінеться з дружиною, що скаже вона йому після його вранішніх запевнень? Мов спійманий птах у сільцях, бився думкою, накреслював ріжні плани та відкидав їх, як нереальні, безґрунтовні. Він думав піти ще по установах, надіючись так швидше дістати працю. Притишував ходу, побачивши вивіску над дверима, але згадував, як ще недавно тижнів зо два тому, марно ходив по установах, трестах, профспілках і безнадійно махав рукою. Він спинився біля окружного відділу праці, зійшов навіть на другий поверх і, розгублений, швидко спустився вниз з трафаретною відповіддю: "Ідіть на біржу".

Знесилений, ледве переступаючи з ноги на ногу, доплентався додому. Крадькома, потупивши очи, пройшов двір і тихо зайшов до кімнати. Глибоко зідхнув і несміливо присів на стілець.

– Осінь іде, а так парко, – буркнув ніяково, витираючи спітніле чоло.

Біля вікна сиділа дружина – мовчки, заклопотана. Поралася з білизною, щось латала, зашивала. Не міняючи пози, глянула допитливо й знову вставилась у роботу.

Потяглися хвилини мовчання. Було хмуро й непривітно. Легенька сутінь снувалася в кутках темнуватої кімнати й побільшувала непривітність, навівала сум, холодок. Ставало ніяково, навіть ворожко.

Лука Матвієвич скоса поглядав на дружину й чекав. Він чекав її слова, запитання, як неминучого, конечного і разом з тим боявся, хотів відтягти хвилину. Він думав попередити, пояснити, самому щось сказати, тонко, дипломатично, але вагався, не міг добрати відповідного слова, хвилювався.

– Ух! – зідхнув важко, – ну й теплинь! – розстібнув ґудзики на піджаку. – Це ще так було, пригадую, у чотирнадцятому році, – додав, щоб виграти час і розрядити атмосферу.

Його думка обірвалась, і напружена тиша запанувала в кімнаті. Чути було, як шелестіла нитка, як дзижчала десь під стелею муха, як раз у раз здіймалися груди, вбираючи то випускаючи повітря.

– Як же ж там, чоловіче? – запитала нарешті дружина холодним тоном, усе ще пораючись над білизною. – Похвались, чим тебе нагородили?

Гострим ударом розійшлися слова, в яких почувалась, здавалось, і прихована іронія, і зневага, і загроза.

Мов ужалений, зайорзався на стільці Лука Матвієвич. Потім підвівся, заходив по кімнаті, морщив чоло, міркував. Але думка не працювала, слова не родилися. Біль і тривога натомість з’явились на лиці: "Що він скаже тепер? Що відповість?"

– Ну, – почувся короткий звук, повний нетерплячки. – Чого розходився?

Він знову присів на стільця, несміливо кашлянув, неначе видобуваючи слово. Настала хвилина напруженого чекання.

– Я тебе питаю! – гримнула сердито жінка. І поклавши на коліна роботу, вставилась у нього пронизливим зором. – Позакладало, чи що?

В цю хвилину в коридорі хтось завовтузився, скрипнули двері і в кімнату, засапавшись, вбігла маленька, років п’яти дівчинка. Підійшовши до матери, протягла соромливо:

– Мамо! Мені їсти. Їсти мені, я хочу їсти!.. Жінка погладила її по голівці й кинула нахмурено:

– Піди он до татка, він тобі щось приніс.

– Нічого в мене немає, дитино, – винувато сказав, коли дівчинка запитливо глянула на нього.

– Падлюка ти! От що! – вибухнула враз жінка і, шпурнувши додолу роботу, скочила на ноги. – А хліб злопати вмів? – блиснула очима.

Лука Матвієвич підвівся й собі. Щось промимрив. Схопився руками за голову і, простоволосий, як стояв, вилетів з кімнати.

Опинившись за воротями, Лука Матвієвич озирнувся. Куди йому подітись? Де перебути якийсь час? Чи зайти до котрогось знайомого, поговорити з кимсь близьким, щиро, по-товариському, чи втекти світ за очи, геть від людського галасу й метушні?

Близько за ріжком, через квартал, лежало кладовище. Велике, за місто виходило, з широкими, мов у парку, алеями між могил. Низькорослі кущі, бузок, акація і клен, розкинувшись по кладовищі, переплітали своїм гіллям могили, пам’ятники й хрести. А старезні ясени розлогими шатрами розкидали сутінь і прохолоду. На весні і влітку недільними днями околишні мешканці цілими гуртками з кошиками та пляшками сходились на кладовище спочити й погуляти.

Часом на весні і влітку, в дні спеки й задухи Лука Матвієвич також шукав прохолоди під крислатими шатрами ясенів. Спокій алей, сумирність якась урочиста, що панувала там у будні, поманила його й тепер.

Він пройшов квартал і сховався за кладовищенськими воротями. Звернув з головної алеї на бічну й сів на лавочку.

Із заходу крізь віття дерев пробивалося сонце, лагідне, м’яке. Торкнувшись пожовклого листу на кленах, невпійманими зайчиками стрибало по землі. Було чисто, прозоро в повітрі і тихо в алеях. Тільки десь поблизу каркала галич та раз у раз зривався лист і повільно, кружляючи, спускався додолу.

Лука Матвієвич дивився на сині ланки неба, на барвисті, ріжнотонні дерева, мовчазливі, зажурені, осіннім сумом притрушені. Перебирав сьогоднішні події. І тужливий настрій опановував його, колючим болем стискував серце.

Перед ним повставали прожиті дні. Спочатку давні. Скупими датами, як щось призабуте, вривалися в його пам’ять окремі епізоди. Село і станція. Високі тополі навколо, мов вартові. Переїзд до міста. Городська школа й смерть батькова. Служба на залізниці після закінчення школи. Одруження і далі служба. Народження доньки і далі служба. Усе це швидко, мов крилом, майнуло в його свідомості, ні радісної посмішки не викликало, ні нарікань. Усе це, здавалось йому, було тим звичайним і неминучим, що входить у життя кожної людини, само собою, непомітно. Жив, працював, робив своє діло і мав шматок хліба для себе і для сім’ї.

Швидко пробігли і революції дев’ять років, що лишилися позаду, що по них цілі класи й особи виміряють свою долю й недолю. Туго довелося, пригадав, як на пайках сиділи, нічого, витримали, до НЕПу дотягли.

Він спинився на подіях останнього року, що так владно, жорстоко змінили увесь попередній біг його життя. Ясно, з дрібними деталями пригадав останній день своєї праці. Звичайно, він просив, доводив, він же мав право й перевагу перед іншими лишитись на праці – п’ятнадцять літ стажу, – та байдуже. "Він швидше знайде роботу, ніж інші", – сказав комусь начальник служби, даючи розпорядження про скорочення. А далі тринадцять карбованців місячно на безробіття й поневіряння. Скільки разів за ці сім місяців ходив по роботу? Зранку, ледве сонце з’явиться на обрію, як він плентався містом на біржу, з надіями, з тремтінням, з побоюванням. Довгі години вистоював, слухав коротку, невблаганну

фразу: "нічого немає", і безсилий вертався додому. А там голодні зідхання, докори, сварки і сльози: "Ну їжте мене, їжте!"

Сподівався сьогодні і знову – "нічого немає".

Свідомість заподіяної йому несправедливості й безпорадності глибокою тугою відбилась на лиці. Він зазирнув у наступні дні, і темною безоднею, без просвітку, без надії, показались вони.

"Що робити? Як жити?" – думав зажурений.

Хотів був пройтися, але непереборна кволість почулась у ногах, в усій його істоті. Він опустився на лавочку й порожніми очима повів перед себе. Його зір спинився на чорному, мармуровому надмогильнику. Міддю витиснені слова впали йому в очи: "Спи, дорогий".

Буваючи і раніше на кладовищі, він любив читати написи. Скільки їх ріжних! Короткі, сухі, з самими датами й прізвищами, і довгі, з цитатами біблійними, часом туманні, містичні, церковною мудрістю пройняті. Ходив від могили до могили, читав, забував. Вони ніколи не справляли на нього вражіння, не притягали його уваги, як тепер.

"Спи, дорогий", прочитав удруге. І замислився. Дрібна іскорка, якась невпійманна, блимнула в очах, поклалась на лиці. Знову пригадалися прожиті дні й наступні, але якось не вразили уже його, мов туманна завіса стала між ним і його життям. Навіть болі, страждання втратили свою гостроту, зробились нереальними.

– Так-так, – пробурмотів стиха. – Спи, дорогий…

Потім зняв з себе ремінний поясок і підвівся з лавочки.